

РОЗДІЛ 2

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СЕМАНТИКИ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

УДК 811.161.2'373.44

Бородіна Владислава Ярославівна

*студентка 4 курсу СО «Бакалавр»
освітньої програми «Українська мова та література»*

Митько Неля Андріївна

*ст. викладач кафедри української мови,
теорії та історії української і світової літератури,
Донецький національний університет імені Василя Стуса*

ЗАСТАРІЛА ЛЕКСИКА У ТВОРАХ Б. ЛЕПКОГО ТА ЇЇ ВИВЧЕННЯ НА ЗАНЯТТЯХ З ЛЕКСИКОЛОГІЇ

У статті проаналізовано різновиди застарілої лексики в історичних повістях Б. Лепкого. Розглянуто тематичні групи історизмів, описано типи архаїзмів. З'ясовано, що історизми називають зниклі реалії, архаїзми передають мовний колорит зображеної епохи. Запропоновано способи використання застарілих слів на заняттях з лексикології.

Ключові слова: *застаріла лексика, історизм, архаїзм, історична повість, мовний колорит.*

OBSELETE VOCABULARY IN THE WORKS OF B. LEPKY AND ITS STUDY IN LEXICOLOGY CLASSES

The article analyzes the varieties of outdated vocabulary in the historical stories of B. Lepky. Thematic groups of historicisms are considered, types of archaisms are described. It was found that historicisms call vanished realities, archaisms convey the linguistic color of the depicted era. Ways to use obsolete words in lexicology classes are proposed.

Key words: *outdated vocabulary, historicism, archaism, historical story, linguistic color.*

Специфіка мови історичної повісті полягає в тому, що, по-перше, письменник відтворює конкретно-історичну епоху, по-друге, стилізує мову своєї оповіді. Стилізація передбачає введення у тканину твору таких семантико-стилістичних мовних засобів, які б наближали оповідь до зображуваної доби, до певного діалектного чи соціального середовища. Не тільки специфіка жанру історичної прози, але й тематика твору зумовлює звернення автора до тієї частини словникового складу, яка з сучасного погляду вийшла з активного вжитку і використовується лише у випадках відтворення минулого. Використання застарілої лексики української мови зумовлене необхідністю вибрати найбільш вирашаний у художньому розумінні варіант серед можливих номінацій. Можливість вибору полягає у самій природі застарілих слів: вони належать до стилістично забарвлених одиниць, що мають певну стилістичну значущість. Віднесеність застарілої лексики до категорії стилістично відзначених слів зумовлена тим, що вони несуть на собі особливий стилістичний відтінок – відбиток застарілості [1, с. 7].

Для аналізу обрано історичні повісті Б. Лепкого пенталогії «Мазепа», у якій представлена широка панорама життя різних верств населення України початку XVIII століття. Автор, відображаючи події далекого минулого, намагався якомога точніше передати дух тієї епохи.

Мета статті – описати тематичні групи історизмів та архаїзмів у творах письменника, подати способи використання цих слів на заняттях з лексикології.

Оскільки жанрово-стилістичною домінантою історичної повісті є певні історичні події, жанрово марковану лексику розглядають як таку, що реалізує спрямованість жанру на художнє зображення історичного минулого певної епохи, тобто лексику, марковану часом, або «хронологічно марковану лексику». Вона представлена архаїзмами і історизмами, які і становлять предмет нашого дослідження.

Серед історизмів найчастотніше вживаються слова на позначення класової структури суспільства, соціального стану, суспільних взаємовідносин, професій: « – ...*Перед переправою через Березину сестер-жалібниць, маркетанок, весь жіночий народ казав по цей бік лишити*» [2, с. 189]. (Маркетанка, або маркітантка, – жінка, яка торгувала харчами, напоями та дрібними предметами солдатського вжитку в арміях XVII-XVIII ст.); «*Як не справжній, так наказний, як не наказний, так напольний. Куди каменем не кинь, а в гетьмана попадеши. Багато їх було, лиш України нема*» [3, с. 17]. (Наказний гетьман – в Україні в XVI – XVIII ст. – особа, що тимчасово обіймала посаду гетьмана, на яку призначалася урядом чи обиралася козацькою старшиною; напольним називали особу, якій гетьман передавав булаву, якщо відходив з поля битви); « – *Мручко хоч простий, так правдивий чоловік. – Наш, колись у Січі курінним отаманом був*» [4, с. 433]. (Курінним називали виборну особу, що керувала куренем; ватажок куреня).

Часто трапляються слова на позначення старовинної зброї, амуніції, військових регалій, видів тортур, військових понять, наприклад: «*Вітер віяв від півночі, весь дим, весь сморід сірки, селітри і клоччя з московських фузій, з козацьких мушкетів, з пістолів і гаківниць повертав на пасіку*» [4, с. 51]. (Фузія, або фузея, старовинна гладкоцівкова рушниця з кременем; мушкет – старовинна гнотова рушниця великого калібру; пістоля, або пістоль, – це архаїзм до сучасного слова «пістолет»; гаківницею називали довгу і важку рушницю з гаком на прикладі, яка була на озброєнні запорозьких козаків у XV–XVI ст.). Наступною виділяємо групу історизмів на позначення елементів одягу та зовнішності, тканин, наприклад: «*Може б, вони й дальше перемовлялися, бо щось мали на пеньку, але в зал увійшло дванадцять хлопців в ясно-синіх чемерках з золотими гудзиками й потребами*» [3, с. 11]. (Старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду, називався чемеркою); «*І щолиш тоді, як вже їм у головах трохи позамакітрювалося, і з чубів починало куритися, дозволяли собі навіть тих красавиць брати за кобеняк, бо нема нічого такого на світі, з чого тоді не насміхалися б випивші*

козаки, а зокрема полтавці» [2, с. 30]. (Кобеняк – це суконний довгий і широкий верхній одяг з відлогою). Уживаються також і назви старовинних побутових предметів, музичних інструментів, засобів пересування і т.ін., наприклад: «*Нараз Мручко глемезнув кулаком об стіл, аж недопитий михайлик на ньому на півлікті підскочив і пішов шкереберть*» [2, с. 35]. (Михайликом називали невеличкий дерев'яний ківш для горілки); «*Кочубєєві свічки засвітилися в очах, низький погреб бурею загудів, дзвони далекі заграли сурми, литаври – бій...*» [4, с. 120]. (Суремка, сурма – старовинний духовий музичний інструмент прямої видовженої форми, що його використовували переважно як сигнальний). В окрему групу виділяємо слова на позначення зниклих народів, держав, наприклад: «*З лицарів козаки зробилися самаритянами. Щиро тішилися кожною врятованою християнською душею, мов знахідкою дорогоцінною*» [3, с. 318]. «*Швецію бачили в нім. Швецію вікінгів і тую, що мала прийти по їх кістках*» [3, с. 341]. Трапляються у творах і назви старовинних грошових одиниць, одиниць виміру: « – *Грішать, – притакнув і рукою в кишені почав чогось шукати. Аж добув гріш, в папірець обгорнутий, – Семигривенник!*» [3, с. 251]. (Семигривенник – старовинна монета вартістю двадцять копійок).

У творах представлені й архаїзми. Існує декілька класифікацій архаїзмів, ми ж спробуємо об'єднати їх, виділивши найважливіші підгрупи. Найбільше ми виявили лексико-фонетичних архаїзмів, причому вживаються вони як у мові персонажів, так і в словах оповідача: *анатема* – анафема, *силъвети* – силуети, *вага* – увага, *закервавлений* – закривавлений, *слеза* – сльоза, *покуса* – спокуса, *оден* – один, *соняшиний* – сонячний, *комнати* – кімнати, *мистця* – митця, *фельчери* – фельдшери, *уха* – вуха, *жаден* – жоден, *рабує* – грабує, *нігде* – ніде, *гвалтувати* – гвалтувати, *здоровля* – здоров'я, *вперве* – вперше, *підтвердження* – підтвердження, *огнища* – вогнища, *сафір* – сапфір, *мимолетний* – мимолітній, *отсе* – оце, *пічнеться* – почнеться, *Стигс* – Стікс.

На другому місці – лексичні архаїзми: *чоло* – лоб, *уста* – губи, *герць*, *баталія* – битва, *вікторія*, *побіда* – перемога, *сиріч* – тобто, *туркус* – бірюза,

рамена, рам'я – плечі, *муж* – чоловік, *ретьзі* – кайдани, *райця* – радник, *май* – травень, *март* – березень, *цвітень* – квітень.

Не менш частотними є лексико-словотворчі архаїзми: *ватажник* – ватажок, *лік* – ліки, *жара* – жар, *тілеса* – тіла, *довіренність* – довіра, *отруя* – отрута, *ід* – до, *систем* (ч.р.) – система (ж.р.), *майбутність* – майбутнє, *тамті* – ті, *тамтой* – той, *загадочний* – загадковий, *божеський* – божий, *фльота* – флот, *патруля* – патруль.

Можна виділити й семантичні архаїзми, напр.: «...*Але тому північному «шпугерові» я таки мушу ті його тонкі ноги підшибнути; він мені ними заскоро бігає по Європі...Коли б я його раз тільки попав у свої руки!» [2, с. 10] (тут дієслово «попасти» вживається зі значенням «схопити, спіймати, злапати»).*

Ми бачимо, що Б. Лепкий у творах досить активно вживає як історизми, так і архаїзми з певним стилістичним навантаженням. Історизми фактично називають зображувані у творі реалії, які на сучасному етапі є зниклими. Архаїзми служать в основному для передачі мовних особливостей того періоду, також для створення піднесеності й урочистості.

Тексти історичних повістей Б. Лепкого можуть бути використані на заняттях з лексикології. Вивчаючи лексичне значення слова, викладач може запропонувати визначити спосіб тлумачення слова у наведених словникових статтях.

БАТА́ЛІЯ, -ї, ж., арх. Бій, битва, бойовище. – *...Ще не скінчилася б баталія, а вже горлали б наші всезнайки, що гетьман винуватий, що його скинути треба...* [3, с. 12]. **БЛАЗЕ́НЬ**, -зня, ч., іст. Особа при дворі монарха або вельможного пана, що розважала господаря та його гостей різними витівками, жартами і т.ін. – *Веселий народ малороси, – завважив цар, – вам і блазнів і карлів не треба, а мої понадуваються, як сичі, що ї справа мені не смакує* [2, с. 8]. **БО́ЖЕСЬКИЙ**, -а, -е, арх. Божий; прикметник до Бог. – *Панове, не обиджайте божеського нектару, порівнюючи його з труповонним питвом* [4, с. 11]. **БОРНЯ́**, -ї, ж., арх. Боротьба, бій. *Та не у всіх було стільки*

фізичної і моральної сили, щоб перетривати борню [3, с. 371]. **ВЕРÉТА**, -и, ж., іст. Вид одягу із грубої тканини; бідний одяг, лахміття. *Цар дійсно стояв кватирою не в дворі, а в одній із селянських хат, котрої малі віконця поприслонювані були веретами, щоб не било з них світло* [3, с. 279].

У поданих уривках студенти визначають застарілі слова й з'ясовують їхні значення, використовуючи тлумачні словники. Ознайомлюються з історичними словниками.

1. *Мерехтять червоні шаравари, вилискується збруя, просихає головна вулиця і стежки поміж курінями* [3, с. 138]. 2. *Тоді кінь сотенного осавула аж двох їздців на собі двигав, а кінь його товариша з порожньою кульбакою ішов* [4, с. 37]. 3. *Ганяйтеся тепер за цею поганню, виваливши лизня, як гонча собака* [4, с. 35]. 4. *Скоропадський пише, що там шевці, кравці, лимарі і весь чорний народ напали на тамошнього вїйта, пограбували його, з погребя закопане вино добули, попилися і жидів потурбували* [3, с. 139]. 5. *Накинула на своє звичайне вбрання довгий, сірий літник і сіла в коляску* [3, с. 81].

Окреме заняття присвячене вивченню активної і пасивної лексики української мови. Викладач пропонує тексти, у яких знаходять і називають типи застарілих слів. З'ясовують, що позначають історизми, якого типу архаїзми (лексичні, лексико-фонетичні, лексико-словотворчі чи семантичні).

1. *Набирай нових сил, нової охоти до життя, до слави, до блиску гетьманської золотої булави* [2, с. 312]. 2. – *В мастку мойому панею заживеши, може, й бояринею станеш, а так пропадеши, війна столочить тебе, як корова ратицею квітку* [4, с. 330]. 3. – *Числюся бунчужним товаришем його милості пана гетьмана* [2, с. 275]. 4. *На вербах над Сеймом мають повиснути не гарфи старозавітніх співців, а трупи повішених батурунців, щоб степові вітри, як на струнах, грали на них свою журливу пісню, пісню, яка довго-довго лунатиме широко й далеко крізь простори віків* [3, с. 433]. 5. *Молиться, але Божі глаголи не заспокоюють її* [2, с. 285]. 6. *Нігде й сліду людського животіння...* [4, с. 234]. 7. *Знаменита шведська кінниця, якій рівної не було, гуртувалася в шість колумен* [4, с. 437].

Студенти спостерігають, що застарілі слова обох різновидів активно вживаються як у мовних партіях персонажів, так і в словах автора. Архаїзми фігурують у діалогах, і це створює мовний колорит зображуваного часу; історизми називають зниклі реалії минулих епох.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бурківська Л. Ю. Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми: автореф. дис... кандидата філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2003. 23 с.
2. Лепкий Б. Мазепа. Київ: ПП «Кристал Бук», 2017. 480с.
3. Лепкий Б. С. Мотря: Історична повість. К.: Дніпро, 1992. 464 с.
4. Лепкий Б. С. З-під Полтави до Бендер. Крутіж. Львів: Червона калина, 1991. 336 с.

УДК 821.161.2

Варшавська Вероніка

студентка 2 курсу СО «Бакалавр»

освітньої програми «Прикладна лінгвістика»,

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Науковий керівник – к. філол. н.,

ст. викладач кафедри української мови,

теорії та історії української і світової літератури

Козловська Д. В.

ОКАЗІОНАЛЬНІСТЬ МОВИ ВІРШІВ В. СТУСА (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРОК «ЗИМОВІ ДЕРЕВА» ТА «ПАЛІМПСЕСТИ»)

У тезах проаналізовано дві збірки В. Стуса щодо наявності okazіоналізмів; досліджено їхнє функціонування, мету використання та семантику; виділені характерні для поета закономірності у способах творення okazіональних одиниць. Зроблена спроба класифікувати їх за частиномовною